

УДК 32:316.72

Динаміка економічних цінностей в умовах ринкових трансформацій

Юрій Шайгородський,
доктор політичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

У статті досліджується динаміка економічних цінностей в умовах сучасних ринкових трансформацій. Автор торкається проблеми ролі політичних міфів у формуванні економічної культури. Спираючись на аналіз соціологічних даних, розкривається зв'язок цінностей і ціннісних орієнтацій із рівнем економічної культури. Пропонується авторське визначення поняття „економічна культура”.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, політичний міф, економічна культура, ринкові трансформації.

The article examine the dynamics of economic values in the current conditions of market transformation. The author touches upon the problem of the role of political myths in shaping economic culture. Based on the analysis of sociological data reveals communication of values and values of the level of economic culture. The author proposes a definition of „economic culture”.

Keywords: values, value orientations, political myth, economic culture, market transformation.

Сучасний світ змінюється через динамічну трансформацію політичних, економічних, соціальних сфер життєдіяльності. В цих умовах під дією низки факторів змінюється і світосприйняття. Сутнісною характеристикою і квінтесенцією нинішнього етапу розвитку, іманентною ознакою буття, є протікання останнього під дією потужного вихору глобалізаційних змін. Перехід від закритого типу суспільства до відкритого, який стимулюється, головним чином, економічним глобалізмом, утверджує превалювання цінностей економцентризму, впливає на рівень економічної культури.

Дослідники зазначають, що характерною ознакою сьогодення є розбалансованість системи цінностей, деформація ціннісних орієнтацій особистості, моральний занепад і зниження рівня загальної культури суспільства, комерціалізація людських стосунків. З цією тезою можна погоджуватися чи заперечувати її, але не враховувати особливостей процесів, що відбуваються, залишити поза дослідницькою увагою їх вплив (взаємовплив) на формування суспільних цінностей, ціннісних орієнтацій особистості не можливо.

Процеси демократизації суспільних відносин обумовлюють переоцінку особистістю структури своїх цінностей, наповнення її новим змістом. У межах нової соціально-економічної парадигми розвитку суспільства на перший план виходять особистісні потреби й інтереси, що стимулює як творчу активність громадян, так і сприяє абсолютизації егоцентричних настроїв, формує своєрідне поле економічної культури.

В умовах сучасних суспільних трансформацій актуалізується проблема світоглядної переоцінки цінностей, що суттєво позначається на формуванні ціннісних орієнтацій особистості, призводить до змін у суспільній свідомості та особистісному світосприйнятті. Зміни на рівні індивідуального світогляду відбиваються на політичному, економічному, соціальному житті. Це взаємообумовлений процес, коли „трансформуються політичні та економічні цілі, релігійні норми і сімейні цінності, що, в свою чергу, впливає на темпи економічного зростання, на стратегічні плани політичних партій та на перспективи демократичних інститутів” у цілому [1, с.23].

Епоха осмислення ринкових відносин в нашій державі є досить складною. Її складність обумовлена не лише економічними та організаційними труднощами, але й соціальними колізіями, що супроводжують процес становлення ринку, формування нової економічної культури. На Заході цей процес тривав кількасот років, протягом яких утвердилися законодавче поле економічного життя, норми і правила, моральні засади, які регламентували поведінку людей, формували певні особистісні риси.

Інакше розвивалась ситуація в Україні. У своїй більшості люди виявилися неготові працювати за умов, що пропонував їм ринок. Потребував він і змін норм і правил поведінки людини в нових економічних умовах, створення нових типів організації нових підходів до управління і нових критеріїв оцінки трудової діяльності, загалом – нової економічної культури. Для українського суспільства перехід від адміністративної до ринкової економіки означав докорінну зміну способу життя. Значна частина населення до цього не була готовою. Нові умови потребували підвищення кваліфікації, а досить часто і відповідної перекваліфікації, підвищення інтенсивності праці, трудової мобільності, психологічної готовності до змін. Більшістю людей болюче сприймалися приватизаційні процеси та механізми їх реалізації. Невдоволення викликали їх перші результати, що досить швидко позначилися на рівні життя різних верств і

соціальних груп. Зростала кількість людей, яким було важко адаптуватися до ринкових відносин. Це стосувалося насамперед малокваліфікованих робітників, частини службовців, працівників управлінського апарату, наукових працівників, викладачів та деяких інших категорій населення. Необхідність докорінної зміни соціальних установок дезорієнтувала частину молодих людей, життєві плани яких вибудовувались на зовсім іншому ґрунті.

Ринкова утопія, яку поділяли як пострадянські, так і неоліберальні західні ідеологи ринку, будувалась на ідеї, схожій на маоїстську міфологему „великого стрибка” (або хрущовську стратегію, яку один західний політик охарактеризував як прагнення „перестрибнути прірву за два стрибки”), що передбачала алхімічне переплавлення свинцю номенклатурно-олігархічно-тоталітарно/авторитарної державності на золото західної демократії, де двигуном для такої миттєвої трансформації мала стати ринкова економіка, доброзичлива невидима рука ринку, покликана захистити економічну сферу від надмірного державного втручання і тим самим забезпечити автономію громадянського суспільства, розірвати зачароване коло злиття суспільства і держави.

Сучасні дослідники все частіше звертаються до вивчення впливу на великі групи населення макросоціальних стресових ситуацій, соціально-політичних проблем. Розпад СРСР – яскравий приклад суспільної аномії – втрати здатності до самовідтворення структурної єдності соціальних і економічних відносин, розбалансування ціннісної структури. З одного боку, аномія – це об’єктивно існуючий в суспільстві конфлікт, з іншого – комплекс переживань, що відчувають у зв’язку з цим люди як соціальні суб’єкти. Саме з трансформаційними процесами, станом суспільства пов’язується розповсюдженість і посилення депресивних станів людей, суттєвий ріст психічних розладів, що спостерігаються протягом останніх десятиліть в постсоціалістичних країнах [2].

Аномія виявляється, передусім, у падінні моралі, у втраті „еталонності” ціннісної системи старшого покоління, у неповазі до закону, у розповсюджені правопорушень, жорстокості, економічних злочинів. Зміна соціально-економічних умов призводить до того, що механізм відтворення цінностей, орієнтації на них перестає бути провідним, поступаючись місцем адаптаційним механізмам. Через адаптацію відбувається процес своєрідного пристосування до нової, у тому числі економічної реальності. Разом з тим, уже з дитинства молоді люди починають засвоювати цінності „нового” зразка, які возвеличують настанову на швидке збагачення, принижують значення професіоналізму та знань, умінь та інтелекту, корисності праці в цілому. Варто погодитись із твердженням про те, що однією з визначальних рис сучасних молодих людей є схильність до соціального утриманства, як специфічного ставлення до суспільства та інших людей, що виявляється в установках особистості („всі винні мені”) та її поведінці („вимагаюча” поведінка) [3]. Специфікою соціального

утриманства є його спрямованість на отримання максимальних вигод для себе, для реалізації власного життєзабезпечення, що досягається шляхом використання інших людей та суспільства загалом при найменших затратах і зусиллях зі свого боку.

Для наших сучасників характерною стає специфічна система життєвих переконань, яка характеризується через негативний образ соціального світу, переконаність у тому, що будь-які соціальні норми є відносними, консервативність життєвих поглядів та особливі критерії справедливого поділу. Крім того, для них більш важливими є матеріальні цінності, прагнення до матеріально забезпеченого життя, розваг, менша важливість щасливого подружнього життя, творчості та щастя інших людей, низький рівень громадської активності. Також ціннісному полю молодих людей властиві низький рівень розвитку особистісної зрілості, а саме таких її показників як децентрація, глибинність переживань, життєва філософія, толерантність, автономність та контактність; надання переваги суперницькому способу вирішення конфліктів.

За таких обставин предметом дослідження науковців різних галузей все частіше стає динаміка ціннісних змін і ціннісних орієнтацій. Важливою ознакою цих змін стала раціоналізація життєвих смислів [4]. Показником її вважається зростання частки населення, яка у вирішенні своїх проблем покладається на себе, а не на державу. Таку переорієнтацію соціологи трактують неоднозначно. Інколи це сприймається як звуження життєвого простору, зменшення індивідуальних можливостей. А іноді – і як важливий аргумент на користь доцільності особистісної інноваційної практики за умов соціально-економічної нестабільності [5, с. 41].

На динаміку ціннісних орієнтацій українських громадян неабияк вплинуло різновекторне спрямування політичного та економічного розвитку України. Задекларований європейськоінтеграційний напрям суперечливо узгоджувався з ностальгією за „соціалістичними цінностями” у масовій свідомості. Як результат, у 90-х роках ХХ століття відбулося становлення „подвійної інституціональної системи” з її відмітними орієнтаційними ознаками [6, с. 41–42].

Світова економічна криза, яка виникла наприкінці 2008 року і нині набирає обертів, показала утопічність ідеї невтручання демократичної держави в економіку. Банки, корпорації заволали про допомогу з боку держави, навіть про часткову націоналізацію.

Утопічність чисто ринкового проекту полягала не тільки у міфологемі надзвичайно коротких термінів трансформації (як і в будь-якому міфі, така трансформація мала бути ледве не миттєвою), не тільки в тому, що позбавлена соціально-політичної конкретики номенклатура (що на фольклорно-міфологічній шкалі розташовувалась на найнижчій позначці „зла”) мала дивовижним чином стати демократією (яка на цій же шкалі містилася на верхньому щаблі як в соціально-політичному, так і в ціннісно-етичному смислі, тобто посідати місце „добра”), але й у відомій нам з

радянських часів передумові „формування нової людини”. Розмови про формування нової універсальної людини час від часу відновлюються в сучасній Україні без аналізу політичних і економічних факторів. Як слушно зауважує М. Михальченко, „ці тези часто „не працюють” на пострадянському просторі. Наприклад, реформування економіки не супроводжується демократизацією суспільства... Економічні і політичні реформи не вдається синхронізувати, оскільки кожна з цих змін можлива тільки в тому разі, коли вже відбулася інша, тобто вони детермінують одна одну і виступають у якості власної необхідної передумови” [7, с. 35-36].

Економічна криза розвіяла пропагандистські міфи про те, що в розвинених країнах процвітає демократія і відбувається сталий економічний розвиток. Значною мірою міфами виявилися й твердження про самоорганізуючу роль ринку та про доцільність невтручання держави в економіку.

Міф про можливість швидких політичних і економічних змін, про можливість реалізації реформ протягом кількох років домінував не лише в масовій свідомості, але й в середовищі політичних і економічних еліт. Оптимістичними, принаймні щодо України, виявилися прогнози часової тривалості докорінних змін і з боку західних політологів і соціологів. Так, на думку Р. Дарендорфа, системні зміни у постсоціалістичних країнах мали відбутися протягом семи — восьми років, і їх результатом мало бути завершення становлення ліберальної демократії [8, с. 562]. Ще один досить реалістичний прогноз щодо тривалості посткомуністичних трансформацій належить З. Бжезінському. На всі фази посткомуністичної трансформації він виділяє від 9 до 30 років [9, с. 106-110].

Економічні проблеми, незбалансованість соціальної політики, посилення негативних тенденцій розвитку соціального захисту, сфери зайнятості населення, невизначеність загальних векторів соціально-політичного розвитку впливають на оцінку людей процесів і явищ, що асоціюються з економічними складовими суспільства. Ринкова „ейфорія” – відчуття піднесення, безпідставного оптимізму щодо можливостей виключно ринкового регулювання економічної сфери суспільства досить швидко минула. Домінуючою, протягом останніх років, залишається орієнтація на поєднання можливостей державного управління і ринкових механізмів господарювання. Значна кількість громадян вважає за необхідне повернення до планової економіки, основою якої є повний державний облік і контроль. Кількість прихильників „всевладдя ринку”, у порівнянні з початком 90-х років минулого століття, скоротилась (табл. 1).

Таблиця 1

Участь держави в управлінні економікою (у %)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок	6,5	6,1	5,7	4,7	6,6	5,3
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	46,1	45,5	46,2	49,5	49,9	48,4
Треба повернутись до до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	29,3	31,6	29,3	29,6	28,8	31,6
Важко сказати	17,8	16,5	17,1	14,6	13,7	13,8
Не відповіли	0,3	0,3	1,8	1,6	1,0	0,8

Складено за: [10, с. 484].

Разом з тим, суттєвих змін у сприйнятті людьми інститутів ринкової економіки – приватного підприємництва і приватної власності не відбулося (табл. 2.). Більшість опитаних схвально ставиться до підприємництва, за умови ефективного контролю за цим видом економічної активності з боку держави.

Таблиця 2

Динаміка ставлення населення
до приватного підприємництва в Україні (у %)

	1992	1994	1995	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010
Повністю або скоріше схвалюю (сума відповідей)	52,7	33,6	40,9	46,1	45,3	51,8	48,2	47,2	54,4	53,8	53,9
Зовсім або скоріше не схвалюю (сума відповідей)	14,6	30,9	32,7	27,3	26,9	22,3	22,8	22,9	19,7	19,5	19,7

Складено за: [10, с. 482].

Наведені дані засвідчили і іншу тенденцію. Кожен п'ятий із опитаних негативно відноситься до розвитку приватного підприємництва. Разом з тим, бажаючих відкрити свою власну справу (підприємство, фермерське господарство тощо), стати приватним підприємцем, за результатами опитування, - вдвічі більше (табл. 3).

Таблиця 3

**Бажання відкрити свою власну справу
(підприємство, фермерське господарство тощо) у %**

	2004	2005	2006	2008	2010
Не бажають відкрити свою власну справу (сума відповідей ні або скоріше ні)	41,7	41,3	40,9	40,7	37,6
Бажають відкрити свою власну справу (сума відповідей так або скоріше так)	41,3	43,8	45,6	45,8	49,3

Складено за: [10, с. 485].

Очевидно можливість підприємництва у значній кількості опитаних асоціюється з певним рівнем свободи, незалежності, у меншій – з можливістю реалізації власних можливостей. Побічним свідомством такого висновку можуть слугувати результати опитування, що відображають ставлення до роботи у якості найманого працівника на приватних підприємствах (табл. 4).

Таблиця 4

**Згода працювати у приватного підприємця
(за результатами опитування, у %)**

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Згодні працювати у приватного підприємця (сума відповідей так або скоріше так)	43,9	52,9	50,6	53,9	45,6	42,2	39,7	36,4	36,8	41,0	41,3
Не згодні працювати у приватного підприємця (сума відповідей ні або скоріше ні)	35,1	31,5	35,0	32,2	31,3	36,8	40,4	48,6	48,0	44,4	43,5

Складено за: [10, с. 484].

У масовій свідомості так само окреслюються подвійні стандарти (одночасне існування різних зразків поведінки – публічної і приватної), подвійних ринкових відносин (легальних і тіньових), подвійної моделі управління (відкритої демократичної та закритої корупційної) тощо.

Все це вкотре спонукало як самих громадян, так і дослідників до перегляду ціннісної картини та виокремлення ціннісних пріоритетів на особистісному і суспільному рівнях. Як свідчить досвід різних періодів суспільних трансформацій, сім'я і найближче оточення (друзі, знайомі) є найважливішими цінностями для дорослого населення України [11]. Саме вони є одними з визначальних факторів людського життя. Дослідження ціннісних орієнтацій населення України (у тому числі й молоді) демонструють усталену тенденцію до пріоритетності сім'ї як особистісної цінності. Це цілком зрозуміло, оскільки сім'я забезпечує базисні потреби людини. Рейтинг найважливіших складових життя (за результатами дослідження) представлено в табл. 5.

Таблиця 5

Рейтинг найважливіших складових життя
(за результатами опитування)

Складова	1996	1999	2006
Сім'я	86	82	91
Робота	47	60	44
Друзі, знайомі	34	39	41
Вільний час	25	24	30
Релігія	19	20	20
Можливість мати власний бізнес	13	16	20
Хобі	15	20	18
Політика	6	11	9

Складено за: [11].

Важливе місце у ціннісній системі населення, окрім родини та відносин з близькими людьми, також посідає робота, покращення власного добробуту і матеріального стану, що, в свою чергу, обумовлює формування нових моделей поведінки українства.

В контексті аналізу становлення нової системи цінностей, розвитку економічної культури громадян нашої країни, показовими є результати дослідження рівня задоволеності своєю роботою (табл. 6).

Таблиця 6

Рівень задоволення роботою (за результатами опитування)

	1992	1994	1995	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Повністю або скоріше не задоволений	23,9	23,5	22,3	23,7	26,5	22,0	22,6	17,6	18,1	19,7	17,3	15,7
Повністю або скоріше задоволений	32,4	20,8	22,6	19,1	15,2	13,5	16,8	21,9	21,7	22,6	28,8	21,9

Складено за: [10, с. 467].

Показово, що зменшується кількість не лише тих, хто повністю незадоволений своєю роботою, але й тих, хто нею задоволений. Одним з вагомих чинників незадоволення роботою є рівень матеріальних статків, що безпосередньо пов'язується з рівнем заробітної платні. Серед країн Європи, за результатами міжнародного порівняльного дослідження, Україна посідає чи не останнє місце щодо оцінки стану сімейного доходу громадян. Подані в табл. 7 дані засвідчують певні суперечності стосовно визначення роботи як основної цінності та можливості задовольнити особистісні потреби, зокрема матеріальні.

Таблиця 7

Рівень життєвого „комфарту” (за результатами міжнародного порівняльного соціологічного дослідження), у %

Країна	Дозволяє жити комфортно	Можна жити на цей дохід	Відчуваються певні труднощі	Відчуваються серйозні матеріальні труднощі
Австрія	39,3	46,8	7,9	2,7
Німеччина	28,7	52,5	13,6	3,8
Польща	5,0	53,8	35,4	5,2
Португалія	8,4	54,7	25,3	10,2
Угорщина	8,0	56,3	24,7	10,1
Україна	0,9	18,5	46,2	32,4

Складено за: [12, с. 37].

Серйозні матеріальні труднощі виводять на передній план таку модель поведінки, як прагнення будь-якою ціною поліпшити свій добробут. З огляду на статус зайнятості, найбільше тих, хто обирає таку модель,

серед роботодавців – 71,4 %, серед самозайнятих – 65,2 %, серед найманих працівників – 66,2 %, серед тих, хто не працює – 59,6 %. Незалежно від віку більше половини українських громадян вважають, що в мотивації сучасної особистості переважають прагнення підвищення добробуту [13, с. 160–161]. Власне у такий спосіб українство демонструє нестабільність своїх моральних цінностей. З іншого боку, це допомагає швидше адаптуватися до ринкових умов, за яких на товар перетворюються, на жаль, моральні цінності, ідеали, переконання.

За нових ринкових умов формуються й нові моделі поведінки, на які впливають певні соціальні параметри – вік, стать, освіта, місце проживання тощо. Особливо яскраво вони проявляються в моменти погіршення економічної ситуації. Зважаючи на економічну нестабільність останніх років, такі моделі можна розглядати як сформовані стереотипи поведінки з урахуванням особистісної оцінки ситуації (табл. 8).

Таблиця 8

Стереотипи поведінки населення
(з урахуванням особистісної оцінки ситуації), %

Моделі поведінки	Стать		Вік		
	Чоловіки	Жінки	До 30-ти років	30-54 р.	55 р. і старші
Більше працюватимуть	29,5	26,0	35,2	34,7	13,2
Переїдуть в іншу місцевість	7,7	4,4	10,5	6,7	1,4
Виїдуть з країни	10,5	7,7	17,5	9,0	2,8
Впадуть у відчай	3,4	5,2	3,3	3,9	5,8
Протестуватимуть	16,3	12,3	11,3	15,4	13,9
Нічого не робитимуть	12,6	18,8	9,0	9,3	31,0
Не визначилися	33,4	34,4	30,3	34,1	36,3

Складено за: [13, с. 162].

Значний відсоток респондентів, які вважають прийнятною для себе першу модель (більше працюватимуть) є своєрідним підтвердженням високого ціннісного рейтингу роботи. Видається досить оптимістичною чітко окреслена тенденція, яка закріплює прямий зв'язок між кількістю та інтенсивністю трудових зусиль, з одного боку, і рівнем свого економічного (матеріального) успіху, з іншого.

Варто відзначити й важливість такої інструментальної цінності, як освіченість. По-перше, люди з вищою освітою проявляють найбільшу економічну активність. Майже 42 % саме з цієї категорії при погіршенні економічної ситуації мають намір більше працювати.

Дослідники переконані, що “всупереч поширеній думці і негараздам на ринку праці в країні існує досить тісний зв’язок між рівнем освіти та матеріальним становищем громадян” [14, с. 135].

Вважається, що з підвищенням рівня освіти зменшується ризик втрати роботи. Водночас, вища освіта є і важливим чинником конкурентоспроможності в сучасних соціально-економічних, ринкових умовах. Освіченість нині більше сприймається як товар. Крім того, рівень освіти стає показником життєвої успішності. Результати соціологічних досліджень різних років свідчать, що 37 – 51 % тих, хто вважає, що не зміг досягти успіху в житті, як на причину, вказує на те, що не одержав вищої освіти (32 %), не набув професіоналізму та високої фахової підготовки (17 %) [11, с. 10].

Відбуваються суттєві зміни, які призводять до переосмислення та переоцінки соціально-політичної, економічної, правової ситуації в країні. Доказом цього є, зокрема, різне ставлення та різні моделі економічної поведінки людей. Адже впровадження ринкових механізмів пов’язано зі зміною не лише економічних, але й всієї системи соціальних відносин. Змінюється спосіб життя людей, “параметри” їх економічної культури, і це, зазвичай, призводить до зміни ціннісних орієнтацій, мотивацій поведінки, процесу соціалізації особистості.

Сутнісні ознаки ринкових відносин – економічний лібералізм, конкуренція, прагнення до отримання прибутку – неоднозначно впливають на ціннісні орієнтації особистості. З одного боку, вони, безперечно, стимулюють ініціативу, енергію людей, розширюють можливості для розвитку здібностей і творчої активності особистості. Разом з тим, не варто забувати або не звертати уваги й на інший бік впливу ринкових цінностей. Йдеться про те, що розвиток економічного лібералізму та конкуренції заради прибутку, як це проілюстровано в дослідженнях К. Хорні, Е. Фромма, Р. Мертона та ін., призводить до таких наслідків, як подвійна мораль, загальне відчуження, психічні фрустрації, неврози тощо. Цінності особистості неначе пропускаються крізь ринкове сито й набувають характеру ринкових цінностей. Не лише матеріальне, а й духовне життя суспільства та особистості вибудовуються за законами ринкових відносин і економічного обміну.

Аналіз особливостей становлення економічних цінностей, розвитку економічної культури, дозволяє нам визначити поняття „економічна культура” як процес і результат засвоєння економічних знань, навичок, формування здібностей, що регулюється цінностями і нормами. Економічні цінності орієнтують особистість у своєрідному „економічному полі” і регулюють її поведінку, виконують функції економічної соціалізації. Саме ціннісні орієнтації, які забезпечують освоєння людиною економічного простору, визначають її роль і місце в цьому просторі, є своєрідним „ядром” економічної культури особистості.

У рамках нової соціальноекономічної парадигми розвитку суспільства відбувається зміна системи суспільних цінностей і ціннісних орієнтацій особистостей. Процеси демократизації та ринкові відносини спонукають до перегляду цінностей, до побудови нової їх ієрархії. Відбувається це переосмислення, як на рівні окремих громадян, так і на рівні суспільства таких понять, як держава, економіка, свобода, гроші, особистість, демократія, право тощо. Крім того, активно переглядаються життєві стратегії, цілі та орієнтації. Масова свідомість збагачується такими цінностями, як свобода вибору переконань, недоторканність приватної власності, невтручання держави в особисте життя громадян. Новим змістом наповнюються і, так звані, традиційні цінності – відповідальність, толерантність, справедливість тощо.

В умовах ринкових відносин особистість змушена постійно переглядати свої ціннісні орієнтації, що посилює загрозу утворення екзистенціального вакууму. Власне ринкові відносини та пов'язані з ними цінності не можуть бути самодостатніми, тобто виступати як вищі цінності. Вони є лише засобом особистісного розвитку. Зрештою, ринкові цінності як такі, що націлені на матеріальне збагачення, є, звичайно, необхідними. Але вони мають бути допоміжними засобами для цінностей духовного розвитку особистості.

Література:

1. Башкирова Е. Лабиринты посттоталитарного сознания / Е. Башкирова, Ю. Федоров // Pro et Contra. – 1999. – Т. 4. – № 2. – С. 23-128.
2. Александровский Ю. Социальные катаклизмы и психическое здоровье / Ю. Александровский. - Наука и жизнь. – 2008. - №1. - С. 42-43.
3. Кліманська М. Б. Психологічні чинники схильності молоді до соціального утриманства : автореф. дис....канд. психол. наук : спец. 19.00.05 - Соціальна психологія, психологія соціальної роботи / Марина Борисівна Кліманська, – К., 2007. – 20 с.
4. Лапин Н. И. Модернизация базовых ценностей россиян / Н.И. Лапин // Социологические исследования. – 1996. – № 5. – С. 3–23.
5. Злобіна О. Особистісна складова суспільних змін: соціологічний контекст / О. Злобіна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 32–45.
6. Головаха Є. Основні етапи і тенденції українського суспільства: від перебудови до „помаранчевої революції” / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32–51.
7. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. – Дрогобич: ВФ „Відродження”, 2004. – 488 с.

8. **Шаповаленко М. В.** Режимные изменения и посттранзитный синдром в Украине / М. В. Шаповаленко // Развитие демократии та демократична освіта в Україні: матеріали II між нар. конф. (Одеса, 24-26 травня 2002 р.) / [укладач Л. Марголіна] ; Канад.-укр. проект „демократична освіта”, М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Одеська національна юридична академія. – К.: Ай Бі, 2003. – С.558–567.

9. **Бжезінський З.** Фази перетворень / З. Бжезінський // Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств [В. Полохало (кер. авт. колективу)]. – К.: Політична думка, 1995. – С. 104–110.

10. Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / [за ред. Ворони В. М., Шульги М. О.]. – К., ІС НАНУ, 2008. – 656 с.

11. **Балакірева О.** Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві / О. Балакірева // Український соціум. – 2007. – № 2 (19). – С. 7–19.

12. **Головаха Є.** Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / Є. Головаха, А. Горбачик, Н. Паніна. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 142 с.

13. **Пилипенко В.** Людина за ринкових умов: вербальна поведінка та оцінка реформ / В. Пилипенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 153 – 165.

14. **Лібанова Е.** Ринок праці та соціальний захист : [навч. посіб.] / Е. Лібанова, О. Палій. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 491 с.